

## YNGRE JERNALDER, MIDDELALDEREN OG TIDLIG ETTERREFORMATORISK TID. JERNFRAMSTILLING, FANGST AV ELG, HUSDYRBEITE, GÅRDSDRIFT OG SETERBRUK

### 4.1. INNLEDNING

I yngre jernalder og middelalderen skjedde det en intensivering av bruken av skogs- og fjellområder i Sør-Norge (Myhre 2000), der spesielt produksjon av jern og fangst av villrein utviklet seg til omfattende foretak i løpet av middelalderen. Den utstrakte bruken av skogsområder gjenspeiles også i materialet fra Gråfjellområdet. De fleste registrerte kulturminnene herfra kan dateres til yngre jernalder, middelalder og tidlig etterreformatorisk tid, med andre ord skjedde det et markert skifte i bruken av landskapet i forhold til perioden forut.

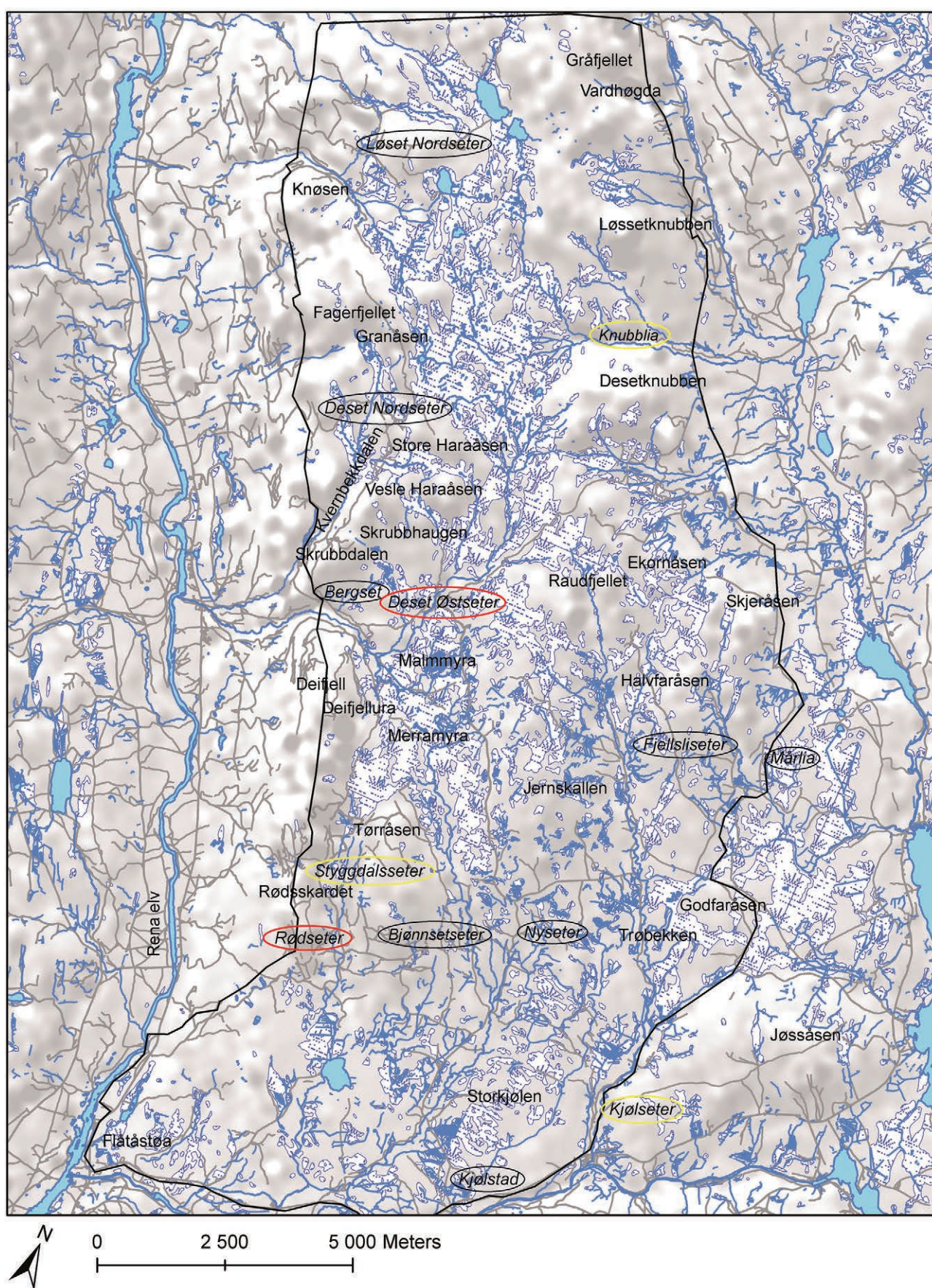
Sporene etter mennesker med agrar tilhørighet blir tydelige ved overgangen til yngre jernalder. Pollenanalysene av sedimentsøyler (Solem 2001, 2002, 2004, 2005a, 2005b, Midtbø 2004) fra forskjellige steder i Gråfjellområdet viser en økning av gresspollen og beiteindikatorer på denne tida. Det indikerer åpning av skogen og beitende husdyr og tolkes som skogsbeite. Samtidig med at husdyrbeite økte i omfang, opptrer de første tegn på korn dyrking i den sørlige delen av området. Lokaliteten «Deisjøen», ca. 390 moh., skiller seg ut fra de andre «pollenlokalitetene» ved at beiteindikatorene er særskilt framtrødende og ved en sammenhengende kurve for kornpollen (Solem 2001, Solem 2005). På et nivå (50 cm) datert til 725–885 e.Kr. ( $1230 \pm 65$  BP) øker kullstøvkurven og det skjer en relativt kraftig økning av gresspollen samt at det er påvist pollen av smalkjempe, burot og meldefamilien, og dessuten av rug. Noe seinere er det påvist bygg og uspesifisert korn (*Cerealia*), og deretter hvete. Slås kurvene for de forskjellige kornslagene sammen, fremstår en sammenhengende kurve for korn dyrking (nivå fra 50 til 10 cm) fra overgangen merovingertida/vikingtida og fram til ca. 1650 e.Kr., et tidsrom på omkring 800 år (Solem 2001:299, Solem 2005a:60, 2005b). Pollen av kornsorter spres ikke særlig langt med unntak av rug, som er

vindbestøvende. Det er derfor trolig at det har vært noen små åkerlapper nær uttaket av sedimentsøyla.

Samtidig med at husdyrbeitet økte i omfang, ble det i løpet av yngre jernalder og middelalderen anlagt fangstgropsystemer for elg samt at en gård og seterbruket ble etablert. Det mest framtrødende ved materialet i Gråfjellområdet er imidlertid alle kulturminnene som kan relateres til jernproduksjon. Ca. 85 prosent av kulturminnene kan knyttes til denne aktiviteten. Undersøkelsene har frambrakt resultater som kan belyse ikke bare de lokale samfunnsforholdene i distriktet, men også på et regionalt og overordna plan.

I dette kapittelet blir det først gitt en gjennomgang av undersøkelsene av kulturminner tilknyttet jernvinna (Rundberget (red.) 2007) og fangstanleggene for elg (T. Amundsen 2007c). Deretter blir resultatene fra undersøkelsene i seterområdene Rødseter og Deset Østseter presentert og diskutert, noe som utgjør hoveddelen av kapittel 4. Materialet fra seterområdene er av forskjellig karakter. Det vil derfor bli presentert i hvert sitt underkapittel. I tillegg vil andre seterområder hvor det foreligger radiologiske dateringer av bosetningsspor, bli omtalt i eget underkapittel.

Det er gjort relativt få undersøkelser av seterområder på Østlandet, spesielt der kultursporene kan dateres til seinmiddelalderen og tidlig etterreformatorisk tid, perioder som er framtrødende ved materialet fra de undersøkte seterområdene i Gråfjellområdet. Ved tidligere utgravninger av seter- og gårdsanlegg er materialet hovedsakelig tidfestet til første del av middelalderen (Hougen 1944, Martens 1973, 1989b, 2009, Bergstøl 1997, Finstad 1998, Weber et al. 2007). Fra våre middelalderbyer er også materialet fra seinmiddelalderen og tidlig etterreformatorisk tid lite belyst, da lag fra disse periodene ofte er blitt sjaktet bort uten arkeologisk



**Figur 4.1.1.** Setre i Gråfjellområdet. Undersøkte seterområder er markert med røde ringer og setre hvor det foreligger radiologiske dateringer fra bustufter og rydningsrøyser, er markert med gule ringer.

**Figure 4.1.1.** Shielings in the Gråfjell area. Red circles mark shieling areas where it is conducted excavations, and yellow circles mark shielings where there are some radiocarbon dates from house platforms and clearance cairns.

undersøkelse (Schia 1981:27, Reed 2011). Kunnskapen om både byggeskikk og gjenstandsmateriale fra periodene som er avdekket i Gråfjellområdet er derfor relativt sparsom. Det er i tillegg ut fra arkeologiske undersøkelser vanskelig å avgjøre om kultursporene kan knyttes til sesongmessig eller fast bosetning – seter eller gård (se blant annet Emanuelsson et al. 2003). For å gi et svar på problemfeltet vil undersøkelsene fra seterområdene bli presentert mer utførlig enn de andre kulturminnekategoriene fordi det ikke var rom for mer dyptgående analyser i arbeidet med dette i *Elgfangst og bosetning i Gråfjellområdet* (T. Amundsen (red.) 2007). Det vil bli gitt en detaljert gjennomgang av bygningsrestene, hvor det vil bli fokusert på byggeskikk og brukspraktiske innredningsdetaljer som kan være avgjørende i diskusjonen om hvorvidt materialet kan tolkes som spor etter gårds- eller seterbruk. Som en introduksjon til presentasjonen og diskusjonen av materialet fra seterområdene vil det nedenfor gis en kort beskrivelse av hvilke kulturminner som ble registrert i seterområdene, og problemfelter knyttet til utgravningene på Rødseter og Deset Østseter, og dessuten en avklaring av hva som legges i begrepene *agrart utmarksbruk, seter og gård*.

#### Seterområdene i Gråfjellområdet

Før utbyggingen av regionfeltet startet opp, lå det 1 gård, Rødsetergården, og det er kjent (både eksisterende og nedlagte) 13 setre og/eller setergrender samt 1 nedlagt småbruk, Mårli, innenfor Gråfjellområdet. Større setergrender omfatter Løset Nordseter, Deset Nordseter, Deset Østseter og Knubblia, og mindre seterområder er Bergset, Styggdalseter, Rødseter, Bjørasetseter, Kjøseter, Nyseter og Fjellliseter (se T. Amundsen 2007d:137–139 for mer informasjon om seterområdene). Nesten alle ligger i barskog og kan betegnes som skogssetre. Unntaket er Deset Nordseter, som ligger i kanten av barskogbeltet. På og i tilknytning til seterområdene var det registrert hustuffer, fossile dyrkingsspor slik som rydningsrøyer og åkerreiner og slåttenger samt koksteinsrøys, steingjerder, melkekjøler, kilder og vannrenner – kulturminner som primært kan knyttes til agrar aktivitet. Rydningsrøyer er den mest tallrike kulturminnekategorien, hvorav det er registrert over 400. Det er kartlagt et nettverk av veger og stier som forbinder setrene i området. Tre av de største fangstgropssystemene for elg ligger nær Styggdalseter, Rødseter og Kjøseter. Rundt og delvis på seterområdene i den sørlige delen av Gråfjellområdet er det mange jernframstillingsplasser og kullgrøper. Det gjelder spesielt for Deset Østseter,

Nyseter og Fjellliseter. Ikke alle aktivitetsspor som er registrert og/eller undersøkt i seterområdene, kan dermed automatisk settes i sammenheng med agrar aktivitet og det historisk kjente seterbruket. Problemstillinger for undersøkelsene har derfor vært av overordna art, hvilke aktiviteter har foregått, og i hvilke tidsperioder, selv om problematikken rundt fast og sesongmessig opphold var den sentrale – om bosetnings- og aktivitetssporene og kan knyttes til en gårdsbosetning eller om de reflekterer seterbruk.

#### Begrepsavklaring og definisjoner: husdyrbeite – agrart utmarksbruk – gård – seter

Opphavet til og alderen på seterbruket i Norge er omdiskutert. Ifølge skriftlige kilder kan seterbruket følges tilbake til middelalderen, mens arkeologiske og vegetasjonshistoriske studier viser at husdyrbeite i utmarksområder kan føres tilbake til bronsealderen (se blant annet Bjørgø et al. 1992, Kvamme et al. 1992, Randers og Kvamme 1992, Høeg 1996). I fjellområder på Vestlandet ses hustuffer datert til eldre jernalder i sammenheng med utnyttelsen av fjellbeiter og tolkes å representere en form for forhistorisk seterbruk som går tilbake til overgangen romertida/folkevandringstida. Bygningene og seterbruket knyttes til en fast bosetning ved lavereliggende områder (Bjørgø et al. 1992:307–308, Augstad, Øye et al. 2001:160). På Østlandet er det derimot ikke påvist tilsvarende tufter fra eldre jernalder. Det er først i yngre jernalder og spesielt i middelalderen at hustuffer er relatert til seterbruk (T. Amundsen 2007d).

Sentrale i diskusjonen på 1900-tallet var Bjørn Hougen og Lars Reinton. Reinton (1961) søker seterbrukets røtter i den indoeuropeiske jordbruksbefolkningens kulturspredning med stridsøkskulturen, mens Hougen (1947) mener at setring har vært en måte å øke gårdens produksjon på, og at driftsformen kan føres tilbake til merovingertida eller tidligere. Han diskuterer også om seterdrifta kan være eldre enn den faste gårdsdrifta. Jørn Sandnes (1989) hevder at vinterfôr (slått) var en viktig drivkraft bak etablering av setrene, og at seterbruket ble etablert først på 11–1200-tallet, men opphørte med agrarkrisen i seinmiddelalderen. Nyere tids seterdrift ser han i sammenheng med befolkningsøkningen på 15–1600-tallet. Seterbegrepet er ikke entydig og omfatter mange forskjellige varianter (se Daugstad 2001). Tolkninger rundt etableringen av seterbruket kan derfor være betinget av definisjonsvalg og kilde materiale.

Reinton (1955:2) har gitt denne definisjonen på *seterbruk*:

Sæterbruk er det når ein gard (ein fast vinterbustad) har krøtera sine i sumarbeite på ein stad eit stykke frå garden der det er husvære og fast personale, så ein kan nytte ut større vidder til beite, som regel òg til slått og onnor førsanking, og så ein kan spare på heimemarkene og nå i betre beite, føde fleire krøter over vinteren og skaffe forråd til levemåten på den faste bustaden (garden).

I behandlingen av materialet fra seterområdene vil denne definisjonen ligge til grunn, og for at materialet skal karakteriseres som seterbruk, er det tatt utgangspunkt i at husdyrbeite og eventuelt korn dyrking må relateres til samtidige bygningsrester. I pollenanalysene er det påvist svært få indikatorer på slått (jf. Sandnes 1989), slik at dette ikke vil bli drøftet. Betegnelsen *agrart utmarksbruk* vil bli benyttet dersom det er påvist indikatorer på husdyrbeite og korn dyrking, men der disse aktivitetene ikke kan relateres til bruk av samtidige bygninger, eventuelt omtalt som husdyrbeite/skogsbeite.

I diskusjonen rundt seterbruket er spørsmålet om hvorvidt setre tidligere har vært faste gårder, tatt opp til drøftelse. Det viktigste argumentet for dette synet er at graver fra fjell, skog og setergreider er blitt sett på som indikasjon på fast bosetning (Hougen 1947). Irmelin Martens har diskutert temaet med utgangspunkt i "marginaljordbruk", der hun har gitt denne definisjonen av marginaljordbruk (Martens 1989a:73):

Marginaljordbruket er et jordbruk som helt eller i stor grad utnytter arealer med lav primærproduksjon pr. arealenheter og hvor bare et meget begrenset antall kulturplanter kan modnes. Årsakene er klimatiske og/eller edafisk.

Selv om driftsform og plantekultur må tilpasses naturforholdene er de alltid kulturbetinget ved at kulturplanter og husdyrslag velges innenfor det artsutvalget som finnes i det kulturområdet som man tilhører. Marginaljordbruk er hovedsakelig basert på husdyrhold, fordi det stilles mindre krav til jordkvalitet og klima til beiter enn dyrking av planter til menneskeføde. Med økende høyde over havet minker avstanden mellom gård og seter, og i de mest marginale områder ligger gårder og setre om hverandre i samme høyde over havet. Her må det nevnes at det noen steder er blitt dyrket korn på historisk kjente setre, der de lå lavt nok, eller der de lokale forholdene var gunstige for dette (Reinton 1957:61–62). Det er ikke uvanlig at samme lokalitet har vært brukt vekselvis som gård og seter, noe som er et utslag av marginale bosetningsvilkår (Martens 1989a:78). Diskusjonen rundt sesongmessig og fast bosetning blir dermed delvis en diskusjon rundt

kriterier, det samme problemfeltet som for tolkninger rundt etableringen av seterbruket.

Sandnes (1979:166) har gitt denne definisjon av en *gård*: «En navngitt lokalitet med bygninger der folk og husdyr har permanent tilhold eller vinteropphold, med utnytting av jord og planteproduksjon.» Definisjonen er tradisjonell i den forstand at gården er blitt forbundet med stabil bosetning, innføring av husdyr, dyrking på faste åkre, gjerder som avgrensner eller skiller innmark og utmark, og en storfamilie eller ætt som bosetningsenhet. Jordbruket i form av planteproduksjon og/eller husdyrhold har derfor ofte vært det primære utgangspunktet for diskusjoner rundt gårdsbosetning. Det er imidlertid store variasjoner for jordbruksvilkår i Norge. I historisk tid er det et kjent fenomen at det i områder hvor forholdene er marginale for planteproduksjon var jordbruket ofte kombinert med andre næringer, slik som fiske og jakt. En forutsetning er at produkter helt eller delvis kan brukes som byttmiddel for å skaffe varer man ikke kunne produsere selv (Martens 1989a). Bosetning tilpasset de norske bosetningsvilkårene er et tema som har vært sentralt innenfor den arkeologiske forskningen (se blant annet Brøgger 1925, Gjessing 1944, Hougen 1947, Bakka 1973). Martens (1989a:74–75) har ut fra jordbruksvilkårene delt opp jordbruksdriften / gårdene inn i fire grunntyper: (1) Gårder hvor økonomien er basert på jordbruk innenfor et begrenset område. (2) Gårder hvor økonomien er basert på jordbruk, men som er avhengig av å utnytte store arealer fra flere økologiske soner. (3) Gårder hvor økonomien er basert på en kombinasjon av jordbruk og annen ressursutnyttelse, særlig jakt og fiske, men som i normalår er selvforsynt med jordbruksprodukter. Driften er avhengig av tilgang til flere økologiske soner. (4) Gårder hvor økonomien primært er basert på andre næringer og som ikke er selvforsynte med jordbruksprodukter. Åkerarealene er små og korn dyrkingen er klimatisk usikker. Driften er i stor grad tilpasset binæringene.

Definisjonene av seter og gård og at samme lokalitet kan være brukt vekselvis som gård og seter, gjør det problematisk å definere om de fysiske sporene kan knyttes til den ene eller andre kategorien. For å skille seterbruk fra gårdsdrift vil dette bli gjort ut fra en samlet vurdering av materialet fra selve seterområdene og eventuelt andre, samtidige aktiviteter i nærområdet. Bygningenes brukspraktiske innredningsdetaljer sammen med gjenstandsmaterialet vil være sentrale i vurderingen fordi endringer i seterbebyggelsen ofte skjedde seinere enn på gården og gjenstandsmaterialet fra et gårdsbruk er mer variert enn på en seter.